

Elementary, mr Holmes

Mark Kinet

(lezing jaarlijkse studiedag over 'Mentalisatie' van de Vlaamse Vereniging voor Psychoanalytische Therapie, 7.06.02)

And when I find the reason

I still can't get used to it...

Private Investigations, Dire Straits

Inleiding

De wolvenman, één van Freuds beroemdste patiënten, schrijft in zijn memoires dat Freud met de regelmaat van een klok de Sherlock Holmes verhalen van Sir Arthur Conan Doyle las. Ongetwijfeld was Freud gefascineerd door de overeenkomsten tussen detective en analyticus. Allebei gaan ze op eerder logisch-deductieve wijze op zoek naar waarheid en betekenis. Ze gaan daarbij tegen de dader en zijn niet aflatende stroom van misleiding, leugens en bedrog in (cfr. Zizek, 1996, p. 71-93). Freud heeft er ook lange tijd een erg rationalistische, zeg maar speurneusachtige visie op de psychoanalyse op na gehouden. Denken we aan zijn metafoor van chirurg, van archeoloog of van het droogleggen van de Zuiderzee.

Wanneer Sherlock Holmes zijn opheldering van de misdaad verduidelijkt, richt hij zich vaak tot zijn assistent met de ietwat hooghartige woorden *elementary, Dr Watson*.

Toch ontbreekt precies in de koele, afstandelijke benadering van Mr Holmes een dimensie die we als *elementair* kunnen beschouwen. Hij blijft onbetrokken, buitenstaander, staat excentrisch en onbewogen tegenover de zich rondom hem afspelende psychodrama's. Als we hem op deze blinde vlek zouden wijzen kunnen we de bal terugspelen met de woorden *elementary, Mr Holmes*.

Vraag is : moest Freud nu leven zou hij zich dan *überhaupt* nog met Sherlock Holmes identificeren? Of zou hij zich meer herkennen in de *hardboiled private I's* uit de romans van Dashiell Hammett en Raymond Chandler of recenter James Ellroy en James Crumley. Dit zijn geen stiff-upper-lip, maar dirty-collar detectives die op gevaar van eigen ziel en lijf afdalen in

de onderwereld. Detectives die zich engageren in een queeste en op zoek gaan naar een doorgaans zeer onbeminlijke waarheid. Onderweg trachten ze dan het hoofd te bieden aan allerlei gevaren, niet in het minst de geheimzinnige verlokkingen van een of andere *femme fatale*.

Was will das Weib ? vroeg Dr Freud zich af. Zou hij, in tegenstelling tot zijn tijdgenoot Dr Livingstone en zoàls Sherlock Holmes, toch liever op een veilige afstand zijn gebleven van dit donkere continent, die *heart of darkness*?

Psychoanalyse in soorten

Met heel het postfreudiaanse denken van Melanie Klein, Winnicott en Bion in het achterhoofd over de (vroeg) moeder-kind relatie is het vandaag de dag een open deur intrappen als ik zeg dat een goedlopend psychoanalytisch proces zich situeert tussen twee polen. Er is een moederlijke, die zich centreert rond holding en containment, en een vaderlijke die draait rond interpretatie. Dit kan dan gekoppeld worden aan een intuïtieve en een rationele, een mystiek-poëtische en een weten-schappelijke ingesteldheid (cfr. Kinet, 2002a) . De eerste meer gericht op ervaring en zijn, de ander meer gericht op bemeestering en weten, door Rudi Vermote (1994) twee mogelijke houdingen tegenover het raadsel van de sfinx genoemd.

Guy Rosolato, een dissidente (en dus goede) ‘leerling’ van Lacan spreekt zelfs niet over twee, maar over *les cinq axes de la psychanalyse* (1999). Hij noemt deze assen *logodynamique*, *technologique*, *idéaloeducte*, *transgressive* en de laatste, waarrond mentalisatie draait : *au négatif*. Voor hem hebben deze vijf assen elk hun waarde, maar impliceren zij in een te extreme vorm een risico op aberratie.

De *psychanalyse logodynamique* en *technologique* zijn volgens hem de meest voorkomende. De eerste kenmerkt zich door de loutere(nde) analyse van het woord gericht aan de Ander. Zij kan ontaarden in een *psychanalyse ultrasilencieuse* of *écouteuriste*, in de cultus van het inderdaad *unendlich* verglijden van de betekenaren. De *psychanalyse technologique* is gestoeld op het volledige *weten*, technisch en theoretisch, van de psychoanalyse. Zij kan onder vorm van de weerstandsanalyse ontaarden in een duele, sadomasochistisch getinte meester-slaaf interactie. De *psychanalyse idéaloeducte* is die welke gebeurt in volgzzaamheid aan een leider die zoals in *Massapsychologie en Ik-analyse* (Freud, 1921) fungeert als Ik-Ideaal. Prototypisch hiervoor is een welbepaalde vorm van lacanisme, die Lacan zèlf in zijn ontbinding van zijn School wou tegengaan met de woorden : *je ne suis pas lacanien, je suis freudien*. De *psychanalyse transgressive* is grotendeels geïnspireerd op Ferenczi en zijn

onorthodoxe (ondermeer ook lichamelijke) variaties op de zgn. ‘parameters’ of het kader. Hij liep ermee vooruit op de vnl. in kortdurender psychotherapievormen vooropgestelde werkzaamheid van de correctief-emotionele ervaring. Hier is het de twijfelachtige algemeengeldigheid van de goedheid van Moeder Theresa, die vragen oproept. De *psychanalyse au négatif* (die wellicht het meest aansluit bij het concept mentalisatie) tenslotte propageert een welhaast mystieke benaderingswijze van het onbekende en het onkenbare, waarbij men in het psychoanalytisch proces geacht wordt in voeling te komen met het Zijn van de patiënt. Zij kan echter een regressie induceren waaraan er haast geen ontkomen meer is.

Dit alles om duidelijk te maken dat als de klemtoon vandaag op dat nieuwe concept *mentalisatie* komt te liggen, dit slechts één denkwijze naast vele mogelijke andere is.

Rosolato gaat er bijvoorbeeld van uit dat alnaargelang de particulariteit van de psychoanalytische ontmoeting diverse elementen van ieder van zijn assen aanwezig dienen te zijn. Het is een gedachte die we bijvoorbeeld ook aan de andere kant van de Atlantische Oceaan in *Diversity and direction in psychoanalytic technique* van Fred Pine (1998) aantreffen, een warm pleidooi voor technische en theoretische diversiteit. Is er *one psychoanalysis or many* vroeg Wallerstein (1988) zich tien jaar eerder op een congres van de I.P.A. al retorisch af.

Lapidair kunnen we hierop antwoorden : wellicht *as many* als er patiënten zijn? Alleszins is het ondertussen een handelsmerk geworden van de studiedagen van de V.V.P.T. dat we diverse assen en aspecten uit het vak aan het woord willen laten en vandaag zal dit over mentalisatie niet anders gaan.

Mentalisatie ex nihilo

Mensen die (bijvoorbeeld binnen een klinisch psychotherapeutisch milieu (Janzing en Lansens, 1985, Jongerius en Rylant, 1989)) met complex neurotische, high order en core borderline persoonlijkheidsstoornissen (Vermote, 2000) psychoanalytisch werken doen waarschijnlijk al lang aan mentalisatie *avant-la-lettre*.

Zo wordt in de sterk door de Egopsychologie geïnspireerde Nederlandse vakliteratuur reeds jaren gesproken over het conflict- vs. het defectmodel van psychopathologie. Mutatis mutandis spreekt men dan van reconstructieve vs. constructieve psychotherapie. In het eerste geval gaat het om het totstandbrengen van doorleefd inzicht in de psychogenese en psychodynamiek van het psychisch lijden of over het oplossen van onbewuste intrapsychische

conflicten binnen een wezenlijk volwaardig tot stand gekomen psychisme. In het tweede geval gaat het om het alsnog op gang brengen van ontwikkeling en groei in een nog niet volledig of defectueus tot stand gekomen psychisme. Psychopathologie wordt in dit laatste geval gekenmerkt door stoornissen in zelf-object differentiatie, zelf- en objectconstantie, tekenen van zgn. Ik-zwakke enz.

Hoedanook wordt deze psychopathologie geacht te wortelen in de allervroegste en alleszins ook pre- of infraverbale ontwikkeling van het in-fans.

Bion (1961, p. 103) introduceerde de term van het protomentale om te verwijzen naar een hypothetisch en ongedifferentieerd niveau van symbolische ervaring op de rand van het somatische en het psychische, bestaande uit lichamelijke gewaarwordingen, beelden, rudimentaire gevoelens en primitieve gedachten.

Als analyticus wenste Bion (1997, p. 10) *alles* wat zich in de sessie voordeed te begrijpen : zowel een eenvoudig gegrom van de patiënt als diens meest geëlaboreerde gedachtengang. Hij ging er van uit dat veel intrapsychische en interpersoonlijke communicatie plaatsgrijpt op preverbaal niveau, waarbij denken en voelen gedeeltelijk onontwikkeld en van elkaar gescheiden blijven. Hij beklemtoonde dat het proces van emotionele verkenning en van communicatie *frustrerend* is en pijn en onzekerheid teweegbrengt. Er doet zich een fundamenteel innerlijk conflict voor tussen één element dat probeert te verdragen, ontwikkelen, gedachten en gevoelens te integreren en een ander element dat frustratie tracht te verzachten. Om zich te bevrijden van 'the bondage of inarticulation', de beklemming van het onuitgesprokene, moet de patiënt bereid zijn 'to suffer the process of thinking' (Bion, 1970, p. 15). In zijn epistemologie is in dit denken zowel het Bewuste als het Onbewuste systeem betrokken, waardoor er een 'binocular' perspectief ontstaat (Bion, 1962, p. 53). De essentiële alfa-functie mentaliseert de rauwe ervaring (in zijn termen beta-elementen) tot bewuste en onbewuste gedachten. Beta-elementen zijn de vroegste manifestaties van onze basale driften en ook enigszins te vergelijken met het Reële van Lacan. Alfa-functie verwijst anderzijds naar een voortdurende transformatie van beta-elementen tot symbolen, benoembare affecten of gevoelens, emotionele gedachten van toenemende complexiteit.

Deze alfa-functie behoort tot wat hij noemt 'the normal part of the personality' (Bion, 1962). Het psychotische deel van de persoonlijkheid (Bion, 1967) *verdedigt* zich tegen emotionele ervaring door een aanval op het proces van *mental linking* wanneer deze integratie mentale pijn veroorzaakt. De geactiveerde driften blijven onontwikkeld voortbestaan als beta-elementen en worden ontkend, gedissocieerd, geëvacueerd, geprojecteerd, uitgeageerd.

Emoties blijven functioneren als concrete entiteiten en zijn niet beschikbaar voor alfa-functie.

Passie, mystiek, patience en pas-science

Bion (1963) introduceerde het concept *passie* om het proces van voortdurende integratie i.p.v. remming of evacuatie van primaire emoties te beschrijven. Hij definieerde passie als de component die is afgeleid van L, H en K. Zij stelt voor hem een emotie voor die wordt ervaren met intensiteit en warmte maar zonder enige suggestie van geweld (ibid. p. 12-13) en ze is dan ook radicaal verschillend van de passie in freudiaans-lacaniaans perspectief waarover ik het de vorige studiedag had (cfr. Kinet, 2002b). De bioniaanse passie versterkt het vermogen te communiceren met anderen met kracht, intimiteit en warmte. Iemand die tot passie in staat is groeit in mentale sofisticatie, emotionele maturiteit en warmte, terwijl zijn gewelddadig potentieel vermindert.

Bion (1970) bepleit voor de analyticus ook een *mystieke* attitude. Uit de kenmerken van het begrip mystiek wil ik vooral beklemtonen : een ervaring van mystieke eenheid en onmiddellijk contact met de realiteit welke deze ook weze. Het gebruik van intuïtie en een soort van kennis die voorbij de woorden ligt en die een krachtige transformatie kan teweegbrengen. Voor deze mystieke attitude is *negative capability* nodig. Er mag geen enerverend zoeken zijn naar feiten en redelijkheid (Keats in Bion, 1970, p. 125), maar integendeel een *suspension of belief and disbelief*. Wat primeert is een paradoxale, metaforische denkwijze die Matte-Blanco (1975) als *symmetrisch* beschouwt tgo. de onbewuste processen. Zelf breng ik dit telkens graag in verband met wat Simon Vestdijk (1960, zie ook Kinet, 2002b) het *schemerzintuig* noemt, dankzij hetwelk ook kunstenaar en kunstliefhebber een vluchtige glimp van het *Ding an sich* kunnen opvangen.

Want het is duidelijk dat Bion vele psychologische beschouwingen baseert op dit Kantiaans concept van het *Ding an sich*: het noumenale, de aangevoelde, maar niet on-middellijk kenbare realiteit achter de zintuiglijke werkelijkheid.

Zoals René Char ergens opmerkt : *l'homme de science cherche des preuves, l'artiste cherche des traces*. Of nog : *il ne faut pas définir mais infinir la chose* (Chose ?).

Dè messiaanse gedachten waarin Bion het meest geïnteresseerd is zijn niet de logische of rationale, maar die welke optreden in afwezigheid van *memory and desire* (1970). Luisteren zonder *memory of desire* leidt tot een toestand van verhoogd bewust zijn waardoor we in O komen. O is dan het symbool voor het ongekende en onkenbare, de ultieme realiteit of voor gedachten zonder denker. In O zijn vergroot volgens Bion niet alleen de ontvankelijkheid

voor gedachten ; het transformeert ook de betrokkene(n). Niet in het minst is het een manier om af te stemmen op de golflengte van *the total transference situation* (Joseph, 1985) waardoor de analyticus in zijn tussenkomsten de juiste affectieve en emotionele toon kan treffen.

James Grotstein (1997) gaat zo ver een transcendente positie in de ontwikkeling voorop te stellen waarbij de persoon een transformatie ondergaat die hem in staat stelt voorbij de schizoid-paranoïde en depressieve lagen van ervaring naar een dieper en breder perspectief te gaan. Het heeft ook gelijkenissen met wat Symington (1986) *the tragic position* noemt. Opvallend is nota bene dat ook Lacan (1991) in zijn discourttheorie de positie van de analyticus niet in O maar in object kleine a situeert, m.a.w. zoals Bion in identificatie met het *Ding an sich*.

Oscilleert volgens Bion de patiënt tussen schizoid-paranoïde en depressieve positie, de analyticus beweegt zich tussen wat hij noemt *patience* en *security* (1970). Lacan zou i.v.m. *patience* spreken over het punt van angst waar pas ècht *creatio ex nihilo* tot stand kan komen en waar analysand en analyticus in nauw contact komen met het Reële. In *Star Trek* termen uitgedrukt zitten zij dan op bepaalde ogenblikken in hetzelfde bootje : *Starship Enterprise* op weg naar *the final frontier, to boldly go where no man has gone before*. Beveiliging hiertegen biedt dan de (*mé*)*connaissance*. Tegenover de welhaast traumatische blootstelling aan het Reële staat de geruststellende zekerheid van de Symbolisch-Imaginaire conventie.

De *va et vient* tussen *patience* en *security* is dan op zijn Frans *pas-science* in tegenstelling tot de *sécurité* van de *science* (cfr. Kinet, 2002a).

Frohliche Wissenschaft

Laten we dan nu maar naar deze zekerheden van de wetenschap terugkeren.

Zo opent actueel en fundamenteel neurobiologisch, cognitief en ontwikkelingspsychologisch, geheugen- en gehechtheidsonderzoek ongekende horizonten en werpt het bijkomend licht op weliswaar geniale, maar vooralsnog louter op de klinische praktijk gebaseerde theorieën en concepten.

Blijkt ondermeer dat er eigenlijk twee duidelijk van elkaar te onderscheiden geheugentypes en –circuits bestaan. Er is aan de ene kant het expliciet, declaratief of autobiografisch geheugen. Het ligt opgeslagen ter hoogte van hippocampus en temporale kwabben. Aan de andere kant is er het impliciet, proceduraal geheugen dat zich situeert in de subcorticale gebieden zoals basale ganglia, cerebellum en amygdala (Damasio, 1994, Ledoux, 1996). Onze allervroegste

en voor de overdracht en voor interpersoonlijke moeilijkheden meest doorslaggevende preverbale ervaringen zouden nu juist hun neerslag in dit procedurale geheugen vinden. Wie denkt hier niet aan de archaische processen van introjectie en projectie uit het werk van Melanie Klein (cfr. Kinet, 1996)?

Volgens de cognitieve wetenschapper Wilma Bucci (1997) vormen zich naar aanleiding van herhaalde episodes met een gelijkaardige affectiviteit en betrokkenheid tussen zelf en anderen *prototypische* beelden in onze psyche. Dit roept op zijn beurt reminiscenties op aan de theorieën van Kernberg (1976, 1988) over de microscenarios, de *self-other-affect triangles* die hun beslissende stempel drukken op overdrachten binnen en buiten het analytisch proces.

Voor het goed begrip : Fonagy beklemtoont telkens weer dat deze vroegkinderlijke interactionele representaties niet beantwoorden aan de prehistorische feitelijkheid, maar dat ze defensief en/of fantasmatisch zijn gevormd. Inderdaad, ook hierin kunnen we het kleiniaans te begrijpen concept van onbewuste fantasie herkennen (cfr. Cambien, 1988).

Bucci spreekt nog in dit verband over drie niveaus : het subsymbolische, het non-verbaal symbolische en het verbale. Zij sluit zich aan bij de ontwikkelingspsycholoog Daniel Stern (1985) wanneer zij het belang van *affect attunement* vooropstelt. Als en slechts als er zich *affect attunement* voordoet komt een betekenisverlenend proces tot stand, waarbij het verbale en het symbolische kunnen worden gekoppeld aan het subsymbolische. Het is anders gezegd in de holding-molding (Winnicott, 1971) tussen moeder en kind, in het spel van ritme, imitatie, klanknabootsing enz. m.a.w. dat typisch poëtische en muzische register waarmee de transitionele ruimte wordt opengetrokken dat een *moment of meeting, a notion of how to be with someone* kan ontstaan (Stern, 1985, 1998). *Psychic change* en *learning* en dan met name in het procedurale geheugen is slechts mogelijk *from such experiences*. Dat dergelijke emotionele momenten *noodzakelijke* voorwaarden zijn, betekent niet dat zij *voldoende* voorwaarde zijn voor verandering. Ik citeer Bion (1970) : *attention ànd interpretation*.

Peter Fonagy en zijn medewerkster Mary Target integreren dergelijke bevindingen in hun indrukwekkend eigen onderzoek en in hun publicaties (bijv. 1997) rond transgenerationale gehechtheid, mentalisatie en reflectief functioneren. Ik vermeld slechts enkele memorabilia teneinde latere sprekers niet al te zeer voor de voeten te lopen. Zo blijkt er een tweerichtingsverband te bestaan tussen de kwaliteit van de gehechtheid en het niveau van reflectief functioneren. Kinderen die worden blootgesteld aan de *Strange Situation* vertonen drie tot vier keer veiliger hechting wanneer zij ouders hebben die over een goed niveau van

reflectief functioneren beschikken. Kinderen die in staat zijn het gebrek aan respons vanwege moeder in verband te brengen met haar depressiviteit in plaats van zichzelf een slecht en vervelend kind te voelen hebben minder te lijden onder narcistische kwetsuren. Kinderen kunnen trouwens defensief weigeren te mentaliseren in geval van misbruik en/of trauma (Fonagy e.a., 1993). Belangrijkst in psychotherapie is een mentaliserende houding waardoor de patiënt zich kan vinden in de geest van de therapeut en dit beeld kan integreren in zichzelf. Zoiets als : hij of zij denkt over mij als een denker en daarom besta ik als denker. Grotstein (1981) spreekt over *the thinking and the dreaming couple*. Was het niet Winnicott die zei dat de moeder de baby moet teruggeven aan zichzelf?

En therapie?

Ik zal eindigen met de implicaties voor *psychic change*. Fonagy zegt dat we de archeologische metafoor moeten verlaten en dat verandering niet zozeer optreedt door het ongedaan maken van verdringing, het opdelven van herinneringen of door *reconstructie*, maar door een actieve *constructie*. Aangezien hij zo liefdevol met kinderen bezig is durf ik wel te hopen dat hij het kind niet met het badwater wegsmijs.

Constructie noemt hij de creatie in de overdracht van een ervaring die congruent is met de interne patronen van objectrelaties. Mits de nodige mentalisatie voltrekt verandering zich dan niet zozeer via het autobiografisch maar in de eerste plaats via het proceduraal geheugen. Niet zozeer wat de patiënt verklaart, maar hoe hij *is* in de overdracht levert informatie op over zijn psychische realiteit. Zo en zo alleen krijgen we toegang tot het domein van de oerverdringing of het primaire Onbewuste : die allervroegste kindertijd waarin we niet zozeer bewust beleefden en dan verdrongen maar (min of meer door een stimulusbarrière, een container, een moi-peau of een arrière-mère beschermd) waren overgeleverd aan het Reële van de oer- of beta-elementen.

Een jaar geleden vroeg ik een patiënte op het eind van haar intakegesprek : dit alles gezegd zijnde, wat is –denkt u- het probleem? Ze antwoordde droogweg dat het volgens haar te maken had met hechting. Veel scherpzinnige gesprekken maar ook en vooral diepe wanhoop, desolaatheid, vernietigende haatgevoelens en annihilatieangsten later worstelt zij in de overdracht op leven en dood met haar volledig harteloze, gevoelloze, in haar objectiverende en psychoanalytisch belezen afstandelijkheid monsterachtige en bovenal volstrekt liefdeloze moeder. Mentalisatie is in dit geval in de woorden van Eugene O'Neill *a long day's journey through the night*. Sherlock Holmes is dan langs geen kanten meer te bespeuren. Philip

Marlowe overigens evenmin. Vermoedelijk te zeer verwickeld in een tête à tête met Johnny Walker. Want zoals het spreekwoord zegt : *when the going gets tough, the tough get going*.

Literatuur

Bion, W. R. (1962), *Learning from experience*. Heinemann, London.

Bion, W. R. (1963), *Elements of Psycho-Analysis*. Heinemann, London.

Bion, W. R. (1965), *Transformations*. Heinemann, London.

Bion, W. R. (1967), *Second thoughts*. Heinemann, London.

Bion, W. R. (1970), *Attention and interpretation*. Tavistock, London.

Bion, W. R. (1997), *Taming wild thoughts*. F. Bion (Ed.) Karnac, London.

Bucci, W. (1997), *Psychoanalysis and Cognitive Science ; a multiple code theory*. Guilford Press, New York.

Cambien, J. (1988), Fantasie in het werk van Melanie Klein. *Tijdschrift voor Psychotherapie.*, 258-268.

Damasio, A. R. (1994), *Descartes' Error*. Avon Books, New York.

Fonagy, P., Moran, G. S. & Target, M. (1993), Aggression and the psychological self. *International Journal of Psycho-Analysis*, 74, 471-485.

Fonagy, P. & Target, M. (1997), Attachment and reflective functioning : their role in self-organization. *Development & Psychopathology*, 9 : 679-700.

Fonagy, P. (1997), Attachment, the development of the self, and its pathology in personality disorders. In : *Treatment of personality disorders*. Plenum Press, New York (1997)

Grotstein, J. (Ed.) (1981), *Do I dare disturb the universe?* Karnac, London.

Grotstein, J. (1981), Who is the dreamer who dreams the dream and who is the dreamer who understands it? *Do I dare disturb the universe?* Karnac, London.

Grotstein, J. (1997), Bion's transformation in O and the concept of the transcendent position. In *The Wilfred Ruprecht Bion past and future project*
<http://www.sicap.it/~merciai/papers/grots.htm>

Janzing, C. en Lansen, J. (1985), *Milieutherapie*. Van Gorcum, Maastricht.

Jongerius, P. J. en Rylant R. F. (1989), *Milieu als methode*. Boom, Amsterdam.

Joseph, B. (1985), Transference : the total situation. *International Journal of Psychoanalysis*, 66, 447-454.

Freud, S. (1921), Massapsychologie en Ik-analyse. *Sigmund Freud. Nederlandse Editie*. C.R. 5, 10-94.

- Kernberg, O. F. (1976), *Object Relations Theory and Clinical Psychoanalysis*. Jason Aronson, New York.
- Kernberg, O. F. (1988), Psychic structure and structural change : an ego psychology-object relations theory viewpoint. *Journal of the American Psychoanalytic Association*, 36, 315-337.
- Kinet, M. (1996), Weerzien met Melanie Klein. *Tijdschrift voor Psychotherapie*, 197-211.
- Kinet, M. (2002a), Poëzie en Psychoanalyse. *Mentalisatie*. Acco, ter publicatie.
- Kinet, M. (2002b), Het passieprincipe : noThing but the Real Thing. *Liefdesverklaringen*, Acco, Leuven.
- Lacan, J. (1991). *Le séminaire Livre XVII. L'envers de la psychanalyse*. Seuil, Paris.
- Ledoux, J. (1996), *The emotional brain*. Simon and Schuster, New York.
- Maffei, C., Derksen, J. and Groen, H. (Eds.) (1997), *Treatment of personality disorders*. Plenum Press, New York.
- Matte-Blanco, I. (1975), *The unconscious as infinite sets*. Duckworth, London.
- Pine, F. (1998), *Diversity and direction in psychoanalytic technique*. Yale University Press, New Haven CT.
- Rosolato, G. (1999), *Les cinq axes de la psychanalyse*. P.U.F., Paris.
- Stern, D. N. (1985), *The interpersonal world of the infant*. Basic Books, New York.
- Stern, D. N. (1998), Non-interpretive mechanisms in psychoanalytic therapy : the something more than interpretation. *International Journal of Psycho-Analysis*, 79, 903-921.
- Symington, N. (1986), *The analytic experience. Lectures from the Tavistock*. Free Association Books, London.
- Thys, M. en Kinet, M. (red.)(2002), *Liefdesverklaringen*. Acco, Leuven.
- Vermote, R. (1994), Le mythe d'Oedipe à la lumière du Sphinx. *Revue Belge de Psychanalyse*, 24, 29-42.
- Vermote, R. (2000), Psychoanalytische en psychiatrische diagnostiek bij persoonlijkheidsstoornissen. *Tijdschrift voor Psychoanalyse*, 3, 146-155.
- Wallerstein, R. S. (1988), One psychoanalysis or many ? *International Journal of Psychoanalysis*. 69, 5-22.
- Winnicott, D. WS. (1971), *Playing and reality*. Tavistock, London.
- Zizek, S. (1996), *Schuins beziend*. Boom, Amsterdam/Meppel.